

Themistocles, Labeo en de Taalkunde

Ineke Sluiter

'Maatschappelijke relevantie' is een begrip dat men tegenwoordig niet automatisch met taalkunde zal verbinden. Het is bepaald ongewoon om vraagstukken in het dagelijks leven taalkundig te benaderen. Door onder meer de aard van het onderwijs was dat in de Oudheid veel gewoner, en zo komt het dat in de latere Oudheid een arts als Galenus een deel van zijn werk kan formuleren in de vorm van een ook taalkundig commentaar op zijn grote voorganger Hippocrates. Er is een groot verschil tussen de geneeskunde uit de tijd van Galenus (2de eeuw n.Chr.) en die uit de tijd van Hippocrates (5de eeuw v.Chr.), maar Galenus geeft er vaak de voorkeur aan zijn opvattingen te staven met de autoriteit van Hippocrates. Het is dus begrijpelijk dat dat vaak halsbrekende interpretatie-toeren vergde, waarbij Galenus volop gebruik maakte van alles wat hij tijdens zijn schoolopleiding aan interpretatie-technieken geleerd had bij de grammaticus en de retor. Zo een 'taalkundige' benadering werd normaal gevonden. In dit artikel wil ik enkele voorbeelden bespreken van 'maatschappelijk relevante taalkunde' uit de Oudheid.

In 480 v.Chr. ziet de Griekse wereld de dreiging van een wereldoorlog onder ogen. De Perzen maken zich op voor een grootscheepse aanval. Zoals in elke crisissituatie is de eerste reactie in Athene het sturen van gezanten naar het orakel van Delphi. De Pythia raakt in trance en haar

warrige mededelingen worden door de deskundige priesters ter plekke in keurige Griekse hexameters omgezet. Het orakel lijkt desastreus:

'O rampzaal'gen! wat zit ge daar?
Vlucht naar het einde der aarde
en laat achter Uw huizen en stad
met haar ronde omwalling!
Want niets blijft op zijn plaats ...Gaat
nu heen uit mijn tempel!
Bereidt Uw hart voor op rampen!
(Hdt. 7,140; vertaling Damsté).

Met deze boodschap durven de Atheners niet thuis te komen en zij dreigen met wat de eerste zitstaking in de geschiedenis had kunnen worden. Zover hoeft het echter niet te komen, want bereidwillig gaat de Pythia ten tweede male in trance om het volgende orakel te produceren:

'Niet is Pallas in staat de Olympische Zeus te vermurwen,
hoe zij ook smeekt met een stroom
van vleiende, listige woorden.
Maar tot u zeg ik weder dit woord,
dat als ijzer zo hard is:
Als straks alles moet zwichten,
wat Kekrops' gebergt' en de kloven
van de zeer heil'ge Kithairon om-
sluiten, dan schenkt Zeus alleen nog
aan Athena *de muren van hout: onge-
rept blijven deze*
en zij zullen tot redding zijn voor U
en Uw kind'ren.
[. . .]

Goddelijk Salamis! Zonen van vrouwen zult gij verdelgen,
óf als de vrucht van Demeter gestrooid wordt óf wordt gezameld'.
(Hdt. 7,141; vertaling Damsté)

Met andere woorden: er is nog steeds slecht nieuws, Athene krijgt niet zonder meer haar zin, maar nu wordt er althans een lichtpuntje geboden: de houten muren, dáár zal Athene het van moeten hebben. De gezanten, zo meldt Herodotus, schreven deze woorden op, en keerden dus terug naar Athene met de mededeling dat de redding gezocht moest worden in *muren van hout*. Het is opvallend dat er speciaal bij staat dat zij de woorden van het orakel *opschreven*: tenslotte was het nog niet zo lang geleden dat de Griekse cultuur een zuiver orale was, waarin de communicatie berustte op mondeling doorvertelde informatie. Eén van de redenen waarom orakels in hexameters staan, is dat je ze zo makkelijker kunt onthouden. Maar in dit geval wordt het orakel opgeschreven en de gezanten komen dus met een geschreven tekst thuis.

In de volksvergadering in Athene volgt nu overleg over wat er moet gebeuren. Natuurlijk hebben de mensen al nagedacht over wat ze zelf van de situatie vinden, en waarschijnlijk hebben ze ook in principe hun standpunt al bepaald. Maar het is evenzeer duidelijk dat een politiek advies dat in overeenstemming gebracht kan worden met het orakel, het zal winnen van één waarvoor dat niet geldt: onze Tweede Kamer zou er vermoedelijk een harde dobber aan gehad hebben. De handigste tekstuitlegger maakt politiek gezien de meeste kans van sla-gen.

Er blijken twee partijen te zijn: de ouderen, die voorstellen Athene goddeels prijs te geven en zich terug te trekken op de Acropolis, de burcht. Hun argument ontleend aan het orakel is, dat de god het

voortbestaan van die burcht voorspelt, omdat inderdaad daar oorspronkelijk een houten schutting omheen stond: 'de houten muur'. Volgens anderen moet je de 'houten muur' niet letterlijk, maar overdrachtelijk opvatten (deze termen worden trouwens niet genoemd) en wordt daarmee een vloot van (houten) schepen bedoeld: De god zou dan dus adviseren dat de Atheners zich op hun marine moeten concentreren, dat ze schepen gevechtsklaar moeten maken, terwijl ze de rest prijsgeven.

Maar deze groep zit in de maag met de laatste verzen:

'Goddelijk Salamis! Zonen van vrouwen zult gij verdelgen ...'

Salamis is namelijk een eilandje, en vriend en vijand zijn het erover eens dat deze verzen lijken te wijzen op een rampzalige zeeslag bij het eiland Salamis. En wat heeft concentratie op de vloot voor zin als er een nederlaag juist ter zee voorspeld wordt?

Op dit punt van zijn verhaal introduceert Herodotus een nieuwe naam: Themistocles. Zijn eerste wapenfeit in de *Historiën* wordt uitgerekend de tekstuitleg van een weerbarstig orakel. Themistocles had zich opgeworpen als voorvechter van scheepsbouw, en hij ziet zich dus nu voor de taak gesteld om zijn politiek te verdedigen door de twee probleemverzen van het orakel overtuigend in te passen.

Themistocles heeft in de gaten dat het orakel dubbelzinnig is: 'Zonen van vrouwen zult gij verdelgen' zegt het orakel, maar 'zonen van vrouwen' kan op alle partijen slaan, zowel de Grieken als de Perzen. Dit is een hebbelijkheid van veel antieke orakels: ze krijgen altijd gelijk omdat er een fundamentele dubbelzinnigheid in zit. Als Croesus te horen krijgt dat er, wanneer hij een oorlog begint, een groot rijk verloren zal gaan, komt hij niet op het idee (ten onrechte) dat dat ook wel

eens zijn eigen rijk zou kunnen zijn (Hdt. I 54). Zo'n dubbelzinnigheid onderkent Themistocles hier wél en dan redeneert hij als volgt (ik paraphraseer nu Herodotus): 'Als die passage in het orakel werkelijk op de Atheners doelde, dan zou het orakel niet zo vriendelijk gesproken hebben, maar eerder "Afschuwelijk Salamis" dan "Goddelijk Salamis" gezegd hebben, tenminste als de bewoners daarbij zouden omkomen.' Volgens Themistocles doelt de god in het orakel met de 'zonen van vrouwen' dus op de vijanden en niet op de Atheners.

Themistocles' hele interpretatie berust in feite op het ene woordje 'goddelijk', of eigenlijk is dat verkeerd gezegd: Zijn idee over de politiek meest wenselijke koers – en daarmee over de juiste interpretatie van het orakel – staat al vast, maar zijn verdediging van die politiek op grond van het orakel hangt af van zijn interpretatie van één woordje.

Het is niet eens zo eenvoudig om onder woorden te brengen wat precies de vooronderstelling is achter Themistocles' interpretatie. Hij eist kennelijk interne consistentie van de emotionele lading van beide vershelften. Je kunt niet in één adem zeggen 'goddelijk Salamis, je zult ons vernietigen', en dat is waarop de interpretatie van de tegenpartij neerkomt. Als 'zonen van vrouwen', in de tweede helft, ongunstig zou zijn voor de Atheners, had ook de kwalificatie van Salamis ongunstig voor de Atheners moeten zijn en was 'goddelijk' dus ongeschikt. Maar er staat nu eenmaal 'goddelijk' (en niet 'afschuwelijk' of iets dergelijks), dus moet de tweede vershelft óók gunstig zijn voor de Atheners: de 'zonen van vrouwen' zijn dus de Perzen. Al helemaal impliciet blijft nog een tweede onderliggende gedachte, namelijk dat het orakel geacht wordt het perspectief van de Grieken te delen. De mogelijkheid dat het orakel pro-Perzisch (of neutraal) zou zijn en dus rustig Salamis 'goddelijk' kan noemen, zelfs als er

Atheners zullen omkomen, wordt niet overwogen. En de mogelijkheid dat de goddelijkheid van Salamis volkomen los staat van wat er bij dat eiland in de buurt gebeurt, komt evenmin in aanmerking.

Nu is het vrij gevaarlijk om vooronderstellingen te koesteren over het perspectief van een orakel. Dat is meteen duidelijk wanneer we weer aan het voorbeeld van Croesus denken, die te horen kreeg dat hij, wanneer hij een veldtocht zou ondernemen, een groot rijk te gronde zou richten. Het is niet vreemd dat Croesus door deze formulering misleid wordt: hij vraagt een orakel, hij krijgt antwoord, en wanneer er dus over 'een' (onbepaald) rijk wordt gesproken, ligt het niet voor de hand dat dat het zijne is: normaliter had dat 'het' rijk moeten zijn, of 'jouw' rijk. Maar het orakel deelt in dit geval niet het standpunt van één van de betrokkenen. Met een 'bird's eye view' constateert het slechts dat er 'een' rijk te gronde zal gaan.

Men zou dus wel het een en ander tegen Themistocles' interpretatie kunnen inbrengen, maar die mogelijke bezwaren komen in de rest van het verhaal niet aan bod. Men is overtuigd. Kennelijk is iedereen wel tevreden met het 'temmen' van het orakel zoals Themistocles dat doet; de angel is eruit gehaald, het vormt geen kwaad voorteken meer, en is dus niet langer een obstakel voor scheepsbouw.

Themistocles' methode is ook in latere Griekse taalkunde terug te vinden. Ook in de antieke commentaren (*Scholía*) op Homerus, bijvoorbeeld, zijn opmerkingen te vinden over de gepastheid van een bepaalde woordkeuze, wanneer je rekening houdt met spreker en toehoorder. In het vijfde boek van de *Ilias* troost Dione haar dochter Aphrodite, wanneer die gewond door de held Diomedes het slagveld ontvlucht is. Zij houdt haar dochter voor dat het een sterveling die het tegen goden opneemt, slecht zal vergaan:

‘want nooit meer keert hij terug van de gruwzame strijd, noch zullen zijn kinderen tegen zijn knie komen staan en pappa tegen hem zeggen.’

(Il. 5,408-9, vertaling H.J. de Roy van Zuydewijn).

Het woord *pappazousin*, ‘pappa zeggen’, hoort eigenlijk niet thuis in het episch vocabulaire. Het heeft een veel te laag stijlniveau. Maar de Scholiast merkt op: ‘Het lage stijlniveau van dit woord valt niet op vanwege het personage dat spreekt en het personage dat behoort: want het wordt niet door een man gezegd, niet door een held, niet door een god, maar door een godin, een moeder, een vrouw die haar dochter omarmt.’ Themistocles had op dezelfde manier kunnen zeggen: Het woord ‘goddelijk’ is hier van toepassing op Salamis omdat het gezegd wordt door een Grieks orakel tot een Griekse stad, terwijl er bij Salamis Griekse vijanden zullen omkomen.

Of het komt door Themistocles’ taalkundige of toch meer door zijn politieke en militaire capaciteiten laat ik in het midden: feit blijft dat de Griekse vloot de Perzen een verpletterende nederlaag zou toebrengen bij het eilandje Salamis in 480 v.Chr.

Dit alles maakt Themistocles natuurlijk nog niet tot een grammaticus. Wel maakt het duidelijk hoe natuurlijk het voor een Griek is om argumenten aan taalstructuren te ontleen, ook op momenten die zich niet lenen voor ‘Spielerei’.

Er zijn meer voorbeelden van taalkundige argumenten of theorieën met een politieke motivatie: In de 1ste eeuw v.Chr. komt de theorie op dat het Latijn eigenlijk een Grieks dialect is. Het is waarschijnlijk dat die theorie te maken heeft met de noodzaak voor de Romeinen, die dan net flink hun invloed in het Middellandse-Zeegebied hebben uitgebreid, om zich te verkopen: Alles wat met cultuur en ont-

wikkeling te maken had was Grieks, dus de meest praktische oplossing was aanne- melijk te maken dat de Romeinen eigen- lijk een soort van Grieken waren; en één van de argumenten daarvoor was dat het Latijn eigenlijk een soort van Grieks was (zie M. Dubuisson, *Le latin est-il une lan- gue barbare?*, *Ktéma* 9 (1984), 55-68).

Maar in plaats van dit tweede voorbeeld van ‘politieke taalkunde’ uit te werken, geef ik liever nog een voorbeeld van ‘maatschappelijk relevante taalkunde’ uit een andere context, namelijk de antieke rechtsgeleerdheid.

Ten tijde van Augustus leeft de beroemde rechtsgeleerde M. Antistius Labeo. Vol- gens de essayist Aulus Gellius (*Noctes Atti- cae* XIII 10) zou hij zijn kennis van de grammatica speciaal in dienst gesteld hebben van het oplossen van juridische kwesties. Labeo heeft vooral een voor- liefde voor etymologie (dat geldt trou- wens voor velen in de Oudheid). In de Oudheid houdt etymologie meestal in dat je probeert je uitleg van een modern be- grip of woord te motiveren door de aflei- ding ervan. Zo leidt Labeo het Latijnse woord voor ‘zuster’, *soror*, af van het woord voor ‘apart’, *seorsum*. Er is inder- daad een zekere klankovereenkomst tus- sen die twee woorden, en in de Oudheid is dat in principe genoeg om er verband tussen te leggen. De betekenis van ‘zus- ter’ wordt dus kennelijk geacht iets te maken te hebben met de betekenis van ‘gescheiden, apart’: Een vrouw behoort slechts tot het huis en de familie waarin zij geboren is, in de periode vóór haar huwelijk, haar normale levensvervulling. Zodra zij trouwt, gaat zij uit de vaderlijke macht over naar die van haar echtgenoot, zij maakt vanaf dat moment juridisch gesproken deel uit van het gezin en de familie van haar echtgenoot en valt onder zijn zeggenschap. Zij is dus ‘gescheiden’ (*seorsum*) van haar oorspronkelijke familie, zij staat daarvan ‘apart’. Labeo laat zien

hoe dit 'natuurlijke' aspect van de betekenis van het woord *soror* de juridische status van een vrouw onderstreept.

Een conclusie die je aan de etymologie van *Labeo* zou kunnen verbinden, is dat (als het goed is) de juridische regelgeving al besloten ligt in de aard der dingen. De wet geeft aan hoe het zou moeten zijn, en stemt dus idealiter overeen met de natuur. Want die is oorspronkelijk onbedorven en perfect georganiseerd, dus wat natuurlijk is, is ook goed. In dit geval van de wetgeving over vrouwen vallen positief recht en natuurrecht kennelijk samen. Dat is wat spreekt uit de etymologie, die de 'natuurlijke' betekenis van het woord *soror* blootlegt. Invloed van de filosofische stroming van de Stoa lijkt hier niet uitgesloten.

Geneeskunde, politiek en rechtsgeleerdheid zijn vakken waarvan de maatschappelijke relevantie buiten kijf staat. Bij de uitoefening van die bezigheden was in de Oudheid 'taalkunde', in de ruime zin des woords die daaraan eertijds verbonden was, een normaal instrument om te gebruiken: iets van die maatschappelijke relevantie straalde er dus allicht op af. En dat is voor zowel taalkundigen als classici, om maar te zwijgen van wie die hoedanigheden combineren, een bevredigende gedachte.

Dit artikel is een bewerking van een lezing gehouden ter gelegenheid van de uitreiking van de Prins Bernhard Fonds Prijs 1993.